

МИСТЕЦЬКА ОСВІТА: ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ, МЕТОДИКА

УДК [37:78] (477)-043.86

Олена Лобач,
м. Полтава

МИСТЕЦЬКА ПЕДАГОГІКА ЯК ЯВИЩЕ СЕНСОРНОЇ КУЛЬТУРИ: СОЦІОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено соціокультурологічний аналіз мистецької педагогіки. Грунтуючись на властивостях сенсорної культури, визначених відомим американським соціологом П. Сорокіним, автор доводить, що сучасна мистецька педагогіка є безперечним феноменом сенсорної культури. Проте місія мистецької педагогіки (ширше – педагогіки як науки) полягає в наближенні епохи ідеалістичної культури через опікування, піднесення «всесвіту смислів» і вічних цінностей.

Ключові слова: мистецька педагогіка, сенсорна культура, типи культур (ідеаційна, ідеалістична, сенсорна), характерні властивості сенсорної культури.

Постановка проблеми. ХХІ століття оголошено ЮНЕСКО сторіччям освіти, що обумовлено переходом від однієї епохи до наступної, завершенням індустріального та входженням в інформаційний етап розвитку соціуму, зниженням уваги до морально-естетичної сфери й домінуванням технократичного мислення, дегуманізацією й руйнуванням традиційних цінностей і смислів людського буття.

Глобальні цивілізаційні зрушення не забарилися відгукнутися кризою сучасної культури. Сьогодні висока культура потерпає від деструктивного тиску засобів масової інформації, агресивної поп-культури, що викликає морально-етичну, художньо-естетичну та загальнокультурну дезорієнтацію молодого покоління. Запобігти руйнівним соціокультурним процесам можливо за умов зміни споживацького погляду на

культуру та її надбання, заперечення атрибутивно-апріорної ідеології, яка визнає панування людини над світом і виправдовує її безвідповідальне ставлення до природи й іншої людини, культури і власної творчості.

Осмислення мети й завдань виховання / самовиховання Людини Культури, дослідження суперечностей, закономірностей і умов організації виховного процесу, розробка ефективних форм і методів досягнення поставленої мети – нагальна проблема педагогічної науки, зокрема мистецької педагогіки. В останній період вона набула яскраво вираженого мінливого, динамічного, рецептуарно-інструментального, реформістського характеру, що викликає в суб'єктів навчально-виховного процесу непевність і розгубленість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема педагогічної кризи активно обговорювалася й обговорюється на наукових форумах різного рівня і на сторінках багатьох педагогічних видань (Ш. Амонашвілі, Г. Балл, І. Бех, Б. Бім-Бад, О. Вишневський, Б. Гершунський, С. Гончаренко, І. Зязюн, В. Кремень, Н. Ничкало, О. Савченко, О. Сухомлинська, Г. Філіпчук, І. Якиманська і багато інших фундаторів нового педагогічного мислення).

Засновниками вітчизняної теорії загальної музичної освіти були В. Верховинець, М. Леонтович, М. Лисенко, Я. Степовий, К. Стеценко та ін., їхні ідеї розвинули С. Горбенко, З. Жофчак, Л. Кондратова, О. Лобова, О. Олексюк, Г. Падалка, Е. Печерська, В. Рагозіна, О. Ростовський, Л. Хлебнікова та ін. Методику викладання образотворчого мистецтва в середніх загальноосвітніх навчальних закладах висвітлено у працях В. Кардашова, М. Кириченка, С. Коновець, О. Красовської, В. Кузіна, М. Ростовцева, О. Шевнюк та ін. Інтегральний підхід до загальної мистецької освіти розробили О. Гайдамака, Л. Масол, О. Щолокова, Б. Юсов та ін. Набули поширення авторські системи мистецької освіти Е. Жак-Далькроза, Д. Кабалевського, З. Кодая, В. Коен, Б. Неменського, К. Орфа, П. Хауве та ін. Проте на сьогодні обмаль методологічних досліджень, які б вивчали мистецьку педагогіку в широкому

культурологічному / цивілізаційному контексті (Е. Абдуллін, О. Комаровська, Н. Миропольська, О. Отич, О. Рудницька).

Теоретико-методологічні основи соціокультурного підходу в гуманітарних дисциплінах досліджувала Н. Черниш, яка детально проаналізувала погляди провідних учених (О. Ахієзер, В. Біблер, М. Каган, М. Лапін, П. Сорокін, В. Степаненко й ін.) [9] на сутність вищеназваного підходу та визначила його основні поняття і методологічні позиції [8].

Мета пропонованої статті досить скромна – не узагальнити сучасні філософсько-методологічні концепції щодо виходу з нагальної кризової ситуації, не критикувати загальну й мистецьку педагогіки, бо вони наскрізь пронизані духом пошуків і експериментів, результати яких оцінюватимуться згодом, хотілося б осмислити мистецьку педагогіку в контексті соціокультурного підходу, що дозволить зрозуміти спостережувані факти й не загубитися в їхньому різноманітті.

Виклад основного матеріалу. Поняття «соціокультурний» виникло в надрах «інтегральної соціології» П. Сорокіна [7] і досліджується в рамках наукової школи Н. Черниш [8; 9]. Специфіка соціокультурного підходу, за П. Сорокіним, полягає в інтеграції трьох вимірів людського буття – типу співвідношення людини і суспільства, характеру культури і типу соціальності, які взаємопов'язані та впливають одне на одного як найважливіші складники людських спільнот.

Учений виділяє три типи культур:

I. Культура, заснована на надчуттєвості й розумності Бога як єдиної реальності й цінності, є ідеаційною культурою. Вона символічна, трансцендентна, у ній превалює віра та прагнення до єднання з надчуттєвим Абсолютом.

II. Ідеалістична культура базується на гармонії розуму, почуттів і віри. Зокрема, вона характерна для Стародавньої Греції: її герої – то боги, то реальна людина в її най благородніших проявах. Ідеалістична культура навмисно сліпа до всього недостойного, вульгарного, негативного, жахливого в реальному світі.

III. Починаючи з XVI століття народжується новий принцип, згідно з яким об'єктивна дійсність і сенс є сенсорними. Саме він

стає домінуючим і породжує *чуттєву (сенсорну)* культуру, де превалюють відчуття, світськість, утилітарність і релятивізм, що межують зі скептицизмом, цинізмом і нігілізмом. Тут незаперечну цінність має лише конкретне, корисне, відчутне, вигідне [7, с. 430-431].

П. Сорокін зазначив характерні риси сенсорної культури, які дозволять нам схарактеризувати мистецьку педагогіку як невід'ємну компоненту сенсорної (чуттєвої) культури.

Загальний емоційний тон сучасної мистецької педагогіки можна визначити як *сенсаційність*, *пристрасність*. Якщо уважно проаналізувати мистецько-педагогічну пресу останніх років, то вона спрямована на те, щоб у будь-який спосіб здивувати як дітей, так і колег-учителів незвичайними організаційними формами, педагогічними прийомами, надзвичайно цікавою інформацією, яка розпорошує зміст і перетворює його на калейдоскоп повідомлень (митець «осліп», «оглух», «одружився / розлучився» і т. ін.). Здається, що педагогіка намагається вступити в протиборство з телевізійною рекламою або шоу-програмами. Уроки перетворюються в «поле чудес», «перший мільйон», «бліц-турніри», «уїк-енди», «діалог у кав'ярні (на дискотеці, навіть у цирку в рамках навчального кабінету)» (названі форми вже застарілі), а методичні матеріали часто схожі на науково-популярну еквілібристику. Поняття «форма», «метод», «прийом», «правило» стають анахронізмами, поступово виходять за рамки мистецько-педагогічного тезаурусу як традиційні й не варті уваги, а в педагогічному середовищі інтенсивно використовується чужорідний науковий сленг (скейтхолдер, фасилітатор, самоменеджмент, вітакультурний досвід, супервізія), у кращому випадку – метафора (наприклад, «фасцінаторна комунікативність», яка має на меті «формування вчителя-чарівника» і т. п.). Метою педагога стає не стільки зацікавити дітей, скільки принести їм задоволення, не здивувати, а вразити. На одному з педагогічних семінарів цю позицію виразно висловив учитель музики: «А навіщо аналізувати, нехай насолоджуються».

Другою характерною рисою будь-якого явища сенсорної культури є *новизна заради новизни*. У теорії загальної, а за нею й

мистецької педагогіки це виявляється в генеруванні нових концепцій, технологій, принципів, проведенні нескінченних реформ в освіті. Наприклад, процес формування особистості в цілому і кожної конкретної її риси (саморегуляції або толерантності, емпатії або самостійності, музичної пам'яті або образного мислення) спирається на свої специфічні принципи (принцип людини активної, принцип людської взаємодії, інтегративності, естетичної спрямованості, індивідуалізації, рефлексії тощо) і водночас усі відомі в педагогічній науці методологічні підходи. На практиці відкриті уроки та виховні заходи оцінюються адміністрацією та колегами виключно з точки зору оригінальності («такого я ще не бачив», «я це знаю», «допоможіть, придумайте що-небудь смачненьке, з родзинкою»). Ми спостерігаємо на уроках мистецьких дисциплін театр одного актора (часто театр абсурду, «драматургію пристрастей»), видовищність, демонстрацію і презентацію власного «Я» вчителя. Однією зі сторін новизни заради новизни є гонитва за «модними» категоріями та поняттями («чим незрозуміліший, тим науковіший»), які перенесені в мистецьку педагогіку з інших галузей зарубіжної науки і штучно створені. Наприклад, «смакологія», яка, на думку авторів, покликана «вивчати процес формування художнього смаку особистості».

Названі вище характеристики доповнюються *нескінченим розмаїттям, підпорядкуванням якості кількості*. П. Сорокін порівнює сенсорну культуру з «гігантським універмагом, де кожен може знайти все, що шукає» [7, с. 450]. Згадаймо безліч навчальних програм і посібників, планів і типів навчальних закладів, інноваційних художньо-педагогічних технологій, методичних розробок і рекомендацій. Наприклад, у Польщі вчителі мистецьких дисциплін обирають одну з 300 рекомендованих програм із музичного мистецтва, а вітчизняні програми постійно змінюються (1991, 1994, 1996, 2004, 2006, 2011, 2012, 2016). Вражає різноманітність друкованої та віртуальної педагогічної періодики, розмах науково-практичних конференцій і симпозіумів, семінарів і читань, педагогічних «ярмарок», виставок і «методичних панорам». Так, однією з умов отримання високої категорії в ході атестації вчителя є

обов'язкова друкована продукція, яка часто набуває контурів «хітів» масової культури. Впорядкувати, систематизувати, осмислити, оцінити й «вилікувати від хвороби колосальності» педагогіку загалом покликана педагогічна інноватика, що розробляється Центром дослідження інновацій в освіті під егідою ЮНЕСКО, а також визнаними вченими (В. Беспалько, І. Дичківська, М. Кларін, Г. Селевко та ін.).

П. Сорокін наголошує на *утилітаристському, прагматичному та інструментальному характері* науки в сенсорній культурі, у тому числі й системи освіти: «Її [школи] головна турбота підготувати щасливих бізнесменів, ремісників, інженерів, політиків, юристів, лікарів, учителів, священиків і т. д. У таких мистецтвах, як вміння збивати капітал, вести фермерське господарство, готувати, стригти, винаходити машини, вести дослідницьку роботу, вчити...» [7, с. 472]. В рамках особисто-орієнтованого підходу вчені намагаються подолати орієнтацію на формування у школярів ЗУНів шляхом розвитку компетенцій, але це принципово не змінює сутності «педагогіки повсякденного життя». Так, щоб досягти майстерності в будь-якій професії, необхідно починати її осягнення якомога раніше, виявляється профорієнтаційна робота «ефективна в дитячому садку» (!), а для першокласників найбільш близькою є тема «Мода» [5].

Учений-соціолог переконливо доводить, що сучасна наука *«надає перевагу вивченню чуттєвого світу з усіма його фізичними, хімічними і біологічними якостями і зв'язками»* [7, с. 466]. У такому дослідницько-проблемному просторі причини моральних і естетичних ідеалів, відносин, почуттів, якостей особистості намагаються безпідставно знайти в фізіологічних процесах, що зводить людину до рівня «органічного комплексу». Натуралістичне й вульгарно-матеріалістичне ставлення до людини як «вищої тварини», природно веде до *концентрації на патологічних типах людей і подій*. Сучасне мистецтво, засоби масової інформації, комп'ютерні ігри сфокусовані на демонічних образах і негативній інформації. У цих сферах цілеспрямовано відбувається процес «естетизації зла» (термін В. Рашковскої) [6]. Предметом дослідження педагогіки поступово стають корекція, терапія,

реабілітація, ймовірно тому, що в сенсорній культурі людина сприймається загалом як «хворий звір» (М. Шелер). Слід сказати, що власне сенсорна культура породжує людей, хворих духовно, морально і психологічно, а рецептурна педагогіка усуває лише ситуативні проблеми, а не їх причини. В мистецькій педагогіці обґрунтовуються концепції психотерапевтичного підходу, ми вчимося використовувати відповідні технології і методики (арт-терапія, музикотерапія, терапія творчим самовираженням, хореотерапія тощо), бездумно переносючи їх на навчання, виховання й розвиток здорових дітей.

Отже, проведений соціокультурологічний аналіз свідчить, що мистецька педагогіка – плоть від плоті явище сенсорної культури, яка утверджувалася протягом п'яти століть, поступово завойовуючи навіть найбільш консервативні соціокультурні явища (традиції, обряди, ритуали), до яких відносили й педагогічну науку і практику, відповідальну за збереження людини в людині.

На відміну від сенсорної, ідеаційна та ідеалістична культури – це «всесвіт *смислів*», матеріалізованих у філософії, науці та мистецтві, реалізованих у прихованих / відкритих діях і вчинках людини. Центральною категорією особистісно-орієнтованої педагогіки і психології також є сенс [3; 4; 6; 9]. Зокрема, згадаємо три рівні кодування індивідуального досвіду – фізіологічний, вербально-логічний і смисловий [4]. Смысл відображає сутність людини, її здатність відокремлювати себе від світу як автономну цілісність, що не зводиться до виконання щоденних життєвих функцій. Саме смысл регулює відносини особистості з Іншим (у широкому сенсі слова), формує життєвий простір людини. Прислухаємося до М. Бахтіна: «Предмет гуманітарних наук – виразне буття, яке говорить. Це буття ніколи не збігається із самим собою і тому невичерпне у власному розумінні та значенні» [цит. за 4, с. 102].

Ідеаційна та ідеалістична культури *символічні*: «Це не більше ніж видимий або чуттєвий знак невидимого або надчуттєвого світу цінностей» [7, с. 436]. Тут, на думку П. Сорокіна, виявляються «розкоші духовності». Справжня духовність завжди виражається в постійному розширенні

горизонтів, у розвитку й умінні позбутися обмежень і стереотипів. Вона оживляє, стимулює, збуджує, запалює, надихає, її не можна мати, нею не можна оволодіти, нею можна тільки жити. Тому духовність – це, перш за все, свобода, а не залежність, це завжди справжність, а не формалізм, це визнання й розуміння інших, а не лише себе, це єдність із усім різноманітним світом при збереженні своєї унікальності та значущості. Наприклад, для В. Гроссмана культура – це відкритість і доброта, що втілюються у сприйнятливості до розмаїття, причетності до нього. Саме таке бачення допомагає зрозуміти всю марність світової долі, долі історії, державного гніву і їхніх спроб змінити людську природу – «і в тому вічна гірка людська перемога над усім мирським, що було й буде у світі, що приходить і відходить» [2, с. 36].

Ідеаційна й ідеалістична культури функціонують у атмосфері справжніх і вічних *цінностей*, в атмосфері віри у творчі сили людини й довіри йому, а не нахабної самовпевненості; надії і любові, а не розпачу і самозакоханості; терпіння, прощення й милосердя, а не приниження й агресії; визнання святинь і поваги до них, а не висміювання і нехтування геть усього. Вищою цінністю культури є людина, «людина як людина», як «Чоло – Вік» («Чоло – Віку»), носій і творець вищих цінностей, відповідальний за все, що відбувається в мікро- і макрокосмосі, як «Особистість – Лик» (в інтегральній концепції В. Рашковської) [6], у якому виявляється тільки їй властивий дар, унікальний талант, скромний, неяскравий, непомітний, що сприймається люблячими очима «духовидця». Це не означає, що в людини немає недоліків і помилок, відступів і навіть злочинів, але вони не фатальні в ідеаційній або ідеалістичній культурах, тому що «...всі вади душі викорінюються шляхом залучення до добра» (С. М. Зарін), до вищих цінностей, що інтегрують усі соціокультурні феномени.

Узагальнюючи результати соціокультурних досліджень перший доктор соціологічних наук в Україні, професор Львівського університету імені І. Франка Н. Черниш висуває низку надзвичайно важливих методологічних положень, які

дають змогу визначити стратегічні завдання загальної та мистецької педагогіки:

1) поступове переміщення *культури в центр* суспільного життя та соціокультурної реальності;

2) зростання значущості та суспільної важливості *духовних компонентів культури*, які складають ядро нових культурних програм, здатних кардинально впливати на соціальні відносини та провокувати сутнісні соціальні зміни;

3) посилення ролі та соціальної значимості діяльності *культурної, інтелектуальної еліти*, перш за все у виробництві нових культурних програм;

4) формування основ якісно нового, *культурогенного типу цивілізаційного розвитку* (виділено нами – О. Л.) [8, с. 52–53].

Провісниками нової культури є педагогіка «серця» В. Сухомлинського та Я. Корчака, педагогіка співробітництва Ш. Амонашвілі, евристична дидактика А. Хуторського, педагогіка добра І. Зязюна [1], «Нижня педагогіка» Н. Щуркової, православна педагогіка Л. Сурової, школа «Чарівний світ» М. Лещенко (м. Полтава) та «Вибір» В. Логвіна (м. Кременчук), концепції загальної мистецької освіти Л. Горюнової, З. Кодая, О. Лобової, Б. Неменського, К. Орфа, О. Рудницької, Ш. Сузукі, П. Хауве та інші системи навчання й виховання педагогів-ентузіастів, що чатують «на службі в дитинства».

Висновки. Отже, сенсорна культура досягла кульмінації у своєму розвитку, і нам пощастило бути свідками її «передсмертної агонії». Ми поділяємо оптимізм П. Сорокіна, який свято вірить у «народження нової форми культури», яке супроводжується «родовими муками, супутніми вивільненню нових творчих сил» [7, с. 433]. Продовжимо цю думку, користуючись метафорою вченого: хто ж є «повитухою» народження нової культури? Педагогіка! Учитель! Саме педагогіка є системоутворювальною ланкою майбутньої культури як інтегрального, органічного цілого, саме педагогіка в надрах сучасної соціокультурної ситуації готує суспільство до вибору культури майбутнього – ідеаційної або ідеалістичної, переборюючи хаос і стагнацію «сенсорного принципу», який поступово добуває свого віку.

Список використаної літератури

1. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії : наук.-метод. посібник. – Київ : МАУП, 2001. – 312 с.
2. Касавин І. Т. Штрихи к образу. Индивидуальная культурная лаборатория Василия Гроссмана / И.Т. Касавин // Вопросы философии. – 2000. – № 7. – С. 13–36.
3. Комаровська О. А. Педагогіка мистецтва в контексті цивілізаційних змін: до проблеми підготовки вчителя / О. А. Комаровська // Професійна мистецька освіта і художня культура: виклики ХХІ століття: матер. II Міжнарод. наук.-практ. конф., 14 – 15 квіт. 2016 р. / МОН України, Київ, ун-т ім. Б. Грінченка та ін.; за заг. ред. Огнев'юка В. О.; [редкол.: В. О. Огнев'юк, Н. М. Віннікова, К. Ю. Бацак, О. М. Олексюк та ін.]. – Київ : Київ, ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. – С. 1–9.
4. Леонтьев Д. А., Психология смысла. Природа, структура и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – Москва : Смысл, 1999. – 486 с.
5. Модельна навчальна програма для першого класу. Тиждень 11. Тема тижня: «Мода»: навч.-метод. матер. / за ред. А. Байовської, О. Волощенко, Г. Воробець, О. Козак, Н. Павич, М. Товкало. – 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nus.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Tyzhden-11-Moda.pdf>
6. Рашковська В. І. Православна образотворча спадщина в розвитку духовності майбутнього вчителя : монографія / В. І. Рашковська. – Полтава : АСМІ, 2002. – 372 с.
7. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; пер. с англ. / Питирим Сорокин. – Москва : Политиздат, 1992. – 544 с.
8. Черныш Н. Основные понятия и положения социокультурного подхода и специфика их применения в социологии / Н. Черныш, О. Ровенчак // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 37–53.
9. Черныш Н. Социокультурный поход в социогуманитарных науках: обмен смыслами / Н. Черныш, О. Ровенчак // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 92–103.

Elena Lobach

ARTISTIC PEDAGOGY AS A PHENOMENON OF SENSORY CULTURE: SOCIO-CULTURAL ANALYSIS

The article deals with socio-cultural analysis of artistic pedagogy based on the properties of sensory culture, identified by the well-known American sociologist P. Sorokin (1889-1968): sensationalism; novelty for the sake of novelty; quantity dominance over quality; utilitarianism and pragmatism; dominance in the science of the sensual world as a subject of research; concentration on pathological types of people and events. The above-mentioned properties of sensory culture gave the author the opportunity to systematize pedagogical facts and convincingly prove that contemporary artistic pedagogy is a phenomenon of sensory culture. Hence the objectivity of its changing, dynamic, receptive-instrumental and reformist nature, which generates numerous projects, programs, instructions, orders, etc., and causes uncertainty and confusion among subjects in the educational process.

It is noted that for thousands of years, artistic education glorified and protected the «universe of meanings» and eternal values, was at the service of high ideals. And today, despite the aggressiveness of the mass of anti-culture, artistic pedagogy is

intended to be the system-forming link of the future ideational / idealistic culture as an integral, organic whole.

The forerunners of a new culture are the pedagogy of the «heart» by V. Sukhomlynsky and Y. Korchak, the pedagogy of cooperation by S. Amonashvili, the pedagogy of goodness by I. Zyazyun, the heuristic didactics by A. Khutorsky, the Orthodox pedagogy by L. Surova, the system of general artistic education by L. Goryunova, Z. Koday, O. Lobova, B. Nemensky, K. Orf, O. Rostovsky, O. Rudnitsky, Sh. Suzuki, P. Hauve and others.

The 21st century is proclaimed by UNESCO as a century of education, that is why pedagogy as a science should prepare society for the choice of future civilization, overcome chaos and stagnation of the «sensory principle», which gradually goes into oblivion.

Keywords: *artistic pedagogy, sensory culture, types of cultures (ideational, idealistic, sensory), characteristic features of sensory culture.*

References

1. Ziaziun, I. A. (2001). Pedagogika dobra: idealy i realii : nauk.-metod. Posibnyk [Pedagogy of good: ideals and realities]. Kyiv: MAUP, 312.
2. Kasavin, I. T. (2000). Shtrikhi k obrazu. Individualnaya kulturnaya laboratoriya Vasiliya Grossmana [Strokes to the image. Individual cultural laboratory of Vasily Grossman]. Voprosy filosofii, 7, 13–36.
3. Komarovska, O. A. (2016). Pedagogika mystetstva v konteksti tsyvilizatsiinykh zmin: do problemy pidhotovky vchytelia [Pedagogy of art in the context of civilizational changes: to the problem of teacher training]. Ohneviuk, V. O., Vinnikova, N. M., Batsak, K. Yu., Oleksiuk, O. M. Eds. Profesiina mystetska osvita i khudozhnia kultura: vyklyky XXI stolittia: II Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia (14 – 15 kvitnia 2016). Kyiv: Kyiv Borys Grinchenko University, 1–9.
4. Leontyev, D. A. (1999). Psikhologiya smysla. Priroda. struktura i dinamika smyslovoy realnosti [Psychology of meaning. The nature, structure and dynamics of the semantic reality]. Moscow: Smysl, 486.
5. Baiovska, A., Voloshchenko, O., Vorobets, H., Kozak, O., Pavych, N., Tovkalo, M. Eds. (2017). Modelna navchalna prohrama dlia pershoho klasu. Tyzhden 11. Tema tyzhnia: «Moda» [Model curriculum for the first class. Week 11. Theme of the week: "Fashion"]. Available at: <http://nus.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Tyzhden-11-Moda.pdf>.
6. Rashkovska, V. I. (2002). Pravoslavna obrazotvorcha spadshchyna v rozvytku dukhovnosti maibutnoho vchytelia [Orthodox artistic heritage in the development of the spirituality of the future teacher]. Poltava: ASMI, 372.
7. Sorokin, P. (1992). Chelovek. Tsyvilizatsiya. Obshchestvo [Human. Civilization. Society]. Sogomonov A. Yu. Ed., trans. Moscow: Politizdat, 544.
8. Chernysh, N., Rovenchak, O. (2005) Sotsiokulturnyy pokhod v sotsiogumanitarnykh naukakh: obmen smyslami [Sociocultural campaign in the social sciences and humanities: the exchange of meanings]. Sotsiologiya: teoriya. metody. Marketing, 4, 92–103.

Одержано 01.10.2017 р.